

เวสสันดรชาดกในประเทศไทย

ในบทนี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงเวสสันดรชาดกในประเทศไทย โดยจำแนกเนื้อหาออกเป็นสองส่วนได้แก่ ความสำคัญของเรื่องเวสสันดรชาดกต่อคนไทย และความนิยมของคนไทยในเรื่องเวสสันดรชาดก

๒.๑ ความสำคัญของเรื่องเวสสันดรชาดกต่อคนไทย

เรื่องเวสสันดรชาดกเป็นชาดกเรื่องที่ ๑๐ ในมหานิบาต ขุททกนิกาย สุตตันตปิฎก ถือกันว่าเป็นพระชาติสุดท้ายของพระโพธิสัตว์ที่ได้ทรงบำเพ็ญบารมีอย่างยิ่งยวด เพื่อนำไปสู่ความหลุดพ้นจากกิเลสและได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าต่อไป ชาดกเรื่องนี้ น่าจะแพร่เข้ามาสู่ประเทศไทยพร้อมๆ กับการเผยแพร่พุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชเมื่อราว พ.ศ. ๒๓๕ แต่ยังไม่มียุทธศาสตร์ใดที่ยืนยันได้แน่ชัด พบเพียงหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงเรื่องชาดกที่อยู่ในมหานิบาตเช่นเดียวกับเรื่องเวสสันดร ได้แก่ ภาพจำหลักบนใบเสมาที่เมืองฟ้าแดดสูงยาง แสดงเรื่องมโหสถ^๑ และภาพจำหลักบนใบเสมาที่บ้านกุดโง้ง แสดงเรื่องนารทชาดก เตมียชาดก วิฑูรชาดก มโหสถชาดก ภูริทัตชาดก เป็นต้น^๒ จากหลักฐานทางโบราณคดีเหล่านี้แสดงว่านิบาตชาดกได้แพร่เข้ามาสู่ดินแดนแห่งนี้แล้วตั้งแต่สมัยทวารวดี จึงทำให้สันนิษฐานได้ว่าเรื่องเวสสันดรชาดกซึ่งเป็นชาดกที่อยู่ในมหานิบาตด้วยนั้น น่าจะเข้ามาสู่ประเทศไทยพร้อมกัน

หลักฐานที่เกี่ยวกับเรื่องเวสสันดรชาดกในประเทศไทยนั้นเริ่มปรากฏชัดเจนตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมา อาทิ ข้อความในศิลาจารึกหลักที่ ๖ จารึกวัดป่ามะม่วง ซึ่งเป็นจารึกเรื่องการออกผนวชของพระมหาธรรมราชาลิไทยในราว พ.ศ. ๑๙๐๕ พบข้อความสรรเสริญคุณธรรมของพระองค์โดยเปรียบเทียบกับพระเวสสันดรความว่า

^๑ สุทธิลักษณ์ ไชยสุต และพรพรรณ เลหาสินาน, "ประติมาณวิทยาบนใบเสมาที่เมืองฟ้าแดดสูงยาง," วารสารโบราณคดี ๕ (พฤศจิกายน ๒๕๑๗): ๔๒.

^๒ สุรัสวดี อิศูรัตน์, "ประติมาณวิทยาบนใบเสมาที่บ้านกุดโง้ง จังหวัดชัยภูมิ"(สารนิพนธ์ประกอบการศึกษาตามระเบียบปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี) คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๑), หน้า ๒๘.

...ทรงประกอบไปด้วยทานบารมีคล้ายกับพระเวสสันดร^๑

รวมทั้งศิลาจารึกหลักที่ ๑๔ หรือ จารึกวัดเขมา ซึ่งกล่าวถึงเรื่องการทำเพ็ญกุศลต่างๆ ของพุทธศาสนิกชน ก็มีข้อความที่แสดงให้เห็นว่าคนในสมัยสุโขทัยมีความนิยมและศรัทธาในเรื่องเวสสันดรชาดก และนิยมสร้างหนังสือชาดกเรื่องนี้ไว้ในพุทธศาสนาด้วย ความว่า

...ลายปักผืนหนึ่ง ค่าตำลึงหนึ่ง อำแดงหอมชื่อไว้ร้อง
มหาเวสสันดร อำแดงเสนบุชาเวสสันดรจารสำหรับหนึ่ง หนึ่งบาท^๒

นอกจากนี้ยังพบจารึกที่ฐานพระพุทธรูปซึ่งปรากฏข้อความเกี่ยวกับเรื่องเวสสันดรชาดก ด้วย ดังนี้

สิทธิการ มโน รตุนตยวราณี ซี่ผ้าขาวเพสสันดรนี้
พระเทพธิ (ราช) หากให้ (บันดาล) มีแล^๓

หลักฐานต่างๆ เหล่านี้นอกจากจะแสดงถึงความนิยมเรื่องเวสสันดรแล้ว ยังแสดงให้เห็นว่าสังคมไทยให้ความสำคัญแก่เรื่องเวสสันดรมาแต่ครั้งนั้น

เรื่องเวสสันดรชาดกเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระชาติสุดท้ายของพระโพธิสัตว์ก่อนที่จะได้มาประสูติเป็นเจ้าชายสิทธัตถะและตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อีกทั้งยังเป็นพระชาติที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีอย่างยิ่งยวด คือทานบารมี ซึ่งเป็นการให้ทุกสิ่งที่มีโดยไม่คำนึงถึงตนเอง แม้สิ่งนั้นจะเป็นสิ่งที่สำคัญ จึงเรียกได้ว่าเป็นการให้ที่บริสุทธิ์ อันก่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้อื่นอย่างมหาศาล จึงถือกันว่าเวสสันดรชาดกเป็นชาดกเรื่องที่สำคัญมากที่สุดในบรรดาชาดกทั้งหมด จนถึงกับได้รับการยกย่องเป็น “มหาชาติ” ซึ่งในเรื่องเกี่ยวกับมหาชาตินี้ธนิต อยุธยา ได้กล่าวไว้ว่า

^๑ ประชุมศิลาจารึกสยามภาคที่ ๑ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๗), หน้า ๑๒๐. (พิมพ์เนื่องในงานทำบุญฉลองอายุครบ ๔ รอบ ของรองเสวกโท พระยาราชนกุล (อวบ เปาโรหิตย์)).

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๑.

^๓ ประชุมศิลาจารึกสยามภาคที่ ๔ (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕:๑๓), หน้า ๓๐.

การที่เราเรียกเวสสันดรชาดกว่ามหาชาตินั้นน่าจะมีเฉพาะในหมู่พุทธศาสนิกชนชาวไทย เพราะไม่มีชาติใดๆ ทั้ง ๕๕๐ เรื่อง อันมีอยู่ในคัมภีร์ชาดกที่เรียกว่ามหาชาติ บรรดาชาดกเรื่องใหญ่ๆ ที่มีเรื่องยืดยาวนั้น ในคัมภีร์ชาดกจัดไว้พวกหนึ่งให้ชื่อว่ามีนิบาต แต่ในพวกนิบาตนี้ก็มิได้มีแต่เวสสันดรชาดกเรื่องเดียว แท้จริงมีอยู่ด้วยกัน ๑๐ เรื่อง คือที่เราเรียกกันว่า "ทศชาติ" แต่เราหาได้เรียกอีกเก้าเรื่องนั้นว่ามหาชาติไม่ คงเรียกแต่เฉพาะเวสสันดรชาดกเรื่องเดียว^๖

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โปรดประทานอธิบายไว้ว่า

...พุทธศาสนิกชนในสยามประเทศนี้ ตลอดจนประเทศที่ใกล้เคียง นับถือกันมาแต่โบราณว่า เรื่องมหาเวสสันดรชาดกสำคัญกว่าชาดกเรื่องอื่น ด้วยปรากฏบารมีของพระโพธิสัตว์บริบูรณ์ในเรื่องมหาเวสสันดรชาดกทั้ง ๑๐ อย่าง จึงเรียกกันว่า "มหาชาติ"^๗

พันเอก พระสารสาสน์พลขันธ์ (เขรินี) ได้กล่าวถึงมหาชาติไว้ว่า

...พระโพธิสัตว์ในกำเนิดพระเวสสันดร ได้สร้างแบบของมนุษย์ผู้ก้าวถึงขั้นสูงสุดแห่งการดำเนินในทางวิวัฒนาการอันนำไปสู่ความเต็มเปี่ยมทางจริยธรรมและความรู้และเหมาะแก่การข้าม

^๖ ธนิต อยู่โพธิ์, ตำนานเทศน์มหาชาติ, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักเลขานุการคณะรัฐมนตรี, ๒๕๒๔), หน้า ๔-๕. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานทอดผ้าพระกฐินพระราชทาน ณ วัดมหรณพาราม กรุงเทพมหานคร ๒๙ ตุลาคม ๒๕๒๔).

^๗ กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว ๒๕๔๐), หน้า (๓).

พัน (โอมะ) ห้างสุดท้าย ซึ่งจะแยกออกเสียจากการเกิดเป็น
เทวดาเพราะเหตุนี้กำเนิดสุดท้ายนี้จึงได้นามว่า "มหาชาติ"^๕

การบำเพ็ญทานบารมีของพระเวสสันดรในชาตินี้ถือเป็นการกระทำเพื่อคนอื่นซึ่งกระทำได้ยาก เพราะตามปกติแล้วปุถุชนย่อมรักตนเอง และให้ความสำคัญแก่ตนเองยิ่งกว่าบุคคลอื่น แม้บุตรและภรรยาถือเป็นคนของตน ดังปรากฏให้เห็นเป็นความเปรียบมากมาย เช่น รักลูกดังแก้วตาดวงใจ แต่พระองค์ก็สามารถสละให้ได้

ทานบารมีของพระเวสสันดรก่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้อื่นอย่างมหาศาล เช่น ตอนที่พระองค์บริจาคช้างปัจจัยนาเคนทร์แก่พราหมณ์แห่งเมืองกลิงคราษฎร์ ทำให้ราษฎรกรุงสิวีราษฎรโกรธแค้นมากและไปกราบทูลพระเจ้ากรุงศุภชัยให้เนรเทศพระเวสสันดรไปจากเมืองหากมองเพียงผิวเผิน การบริจาคทานครั้งนี้กระทำให้เกิดความสูญเสียอย่างใหญ่หลวงแก่ราษฎรกรุงสิวีราษฎรเพราะต้องเสียช้างคู่บ้านคู่เมือง แต่หากพิจารณาอย่างลึกซึ้งซึ่งจะเห็นว่าเป็นการกระทำเพื่อมิให้เกิดศึกสงครามในบ้านเมือง อันจะทำให้บ้านเมืองไม่สงบสุขและราษฎรจำนวนมากต้องเสียชีวิตเนื้อ นับว่าการกระทำของพระเวสสันดรในครั้งนี้เป็นการปิดทองหลังพระและเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขของราษฎรอย่างแท้จริง

ความสำคัญของการบำเพ็ญทานบารมีในเรื่องเวสสันดรชาดกนี้ อาจพิจารณาได้ตามขั้นของบารมีอันได้แก่ บารมี อุบารมีและปรมัตถบารมี ซึ่งพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราวุฒินิ สมเด็จพระสังฆราชเจ้าทรงอธิบายว่าบารมีขั้นต้นได้แก่การให้พัสดุสิ่งของ อุบารมีเป็นบารมี ขั้นสูงขึ้นไป ได้แก่ การให้ลูกเมียเป็นทาน ปรมัตถบารมีคือบารมีขั้นสูงสุด ได้แก่การบริจาคอวัยวะและชีวิตเป็นทาน พระโพธิสัตว์จะบำเพ็ญบารมีครบในพระชาติสุดท้าย และจะได้บำเพ็ญปรมัตถบารมีบริบูรณ์เมื่อตรัสรู้ โดยนัยนี้การบำเพ็ญทานบารมีในเวสสันดรชาดกมีความสำคัญยิ่ง เนื่องจากทำให้พระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีครบสมบูรณ์ เพื่อจะได้ประสูติและตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในที่สุด

^๕ ธนิต อยุธยา, ตำนานเทศน์มหาชาติ, หน้า ๓.

^๖ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราวุฒินิ, มหานิบาตชาดกทศชาติฉบับชินวรา (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๘๑) หน้า ช-ฆ, อ้างถึงในสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท (กรุงเทพฯ: มหาเถรสมาคม, ๒๕๓๒), หน้า ๑๕๖.

วรรณคดีเรื่องเวสสันดรล้านวนต่างๆ ของไทยนับว่าเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาเรื่องสำคัญที่แต่งขึ้นเพื่อเผยแพร่หลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาไปสู่พุทธศาสนิกชน ทั้งเรื่องของการให้ทานซึ่งเป็นธรรมะขั้นต้น และความเพียรในการแสวงหาพระโพธิญาณซึ่งเป็นธรรมะขั้นสูง ธรรมะเหล่านี้ตอบสนองความมุ่งหมายของพุทธศาสนาที่มุ่งให้สังคมอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขด้วยความเมตตาต่อกัน และให้พุทธศาสนิกชนมุ่งแสวงหาความหลุดพ้นจากวัฏสงสารเพื่อไปสู่นิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของศาสนาพุทธ

นอกจากความสำคัญของชาดกเรื่องนี้ในฐานะที่เป็น “มหาชาติ” แล้ว ยังปรากฏความเชื่อบางประการที่ทำให้ชาดกเรื่องนี้ทวีความสำคัญยิ่งขึ้นในสังคมไทย ได้แก่ ความเชื่อเกี่ยวกับคำทำนายเรื่องการเสื่อมสูญของพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า “ปัจจุอันตรายาน” (อันตรายาน ๕ ประการ) คือปริยัตินอันตรายาน ความสูญสิ้นการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติ ๑ ปฏิบัติอันตรายาน ความสูญสิ้นการปฏิบัติธรรม ๑ ปฏิเวธอันตรายาน ความสูญสิ้นการตรัสรู้หรือริยมรรคอริยผล ๑ สังฆอันตรายาน ความสูญสิ้นภิกษุสงฆ์ ๑ ธาตุอันตรายาน ความสูญสิ้นพระสารีริกธาตุ ๑ ไฉนรัตนอันตรายานทั้งห้านี้ปฏิบัติอันตรายานถือว่าสำคัญที่สุด เพราะถ้าปราศจากผู้เล่าเรียนพระไตรปิฎกแล้ว พระพุทธศาสนาก็ดำรงอยู่ไม่ได้ เมื่อพระไตรปิฎกจะสูญสิ้นไปนั้นพระอภิธรรมจะสูญสิ้นก่อน แล้วถึงพระสูตรตันตปิฎก แต่ยังมีผู้รู้เพียงชาดกและวินัยปิฎก ต่อมาความรู้ชาดกก็สูญสิ้นไปอีก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “มหาเวสสันดร” จะสูญสิ้นก่อนชาดกอื่นๆ ต่อไปชาดกก็สูญ พระวินัยปิฎกก็สูญ^{๑๐} ด้วยเหตุที่ปรากฏคำทำนายอย่างชัดเจนว่า เรื่องเวสสันดรชาดกจะสูญสิ้นไปก่อนชาดกเรื่องอื่นๆ จึงทำให้ชาดกเรื่องนี้กลายเป็นชาดกที่สำคัญ และทำให้เกิดความพยายามที่จะรักษาชาดกเรื่องนี้ไว้ไม่ให้สูญสิ้นไปดังคำทำนาย โดยการสวดหรือเทศน์เรื่องเวสสันดรชาดกให้พุทธศาสนิกชนฟัง จนกลายเป็นประเพณีที่สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

ความเชื่ออีกประการหนึ่งที่ทำให้เรื่องเวสสันดรชาดกกลายเป็นชาดกที่สำคัญ และก่อให้เกิดความนิยมในการฟังเทศน์เรื่องเวสสันดรชาดกหรือมหาชาตินี้ก็คือความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องยุคพระศรีอารีย์ ซึ่งปรากฏอยู่ในมอฬยสูตร ว่า พระศรีอารียเมตไตรยเทพบุตร ซึ่งจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล ผู้อุบัติอยู่ในเทวโลกสวรรค์ได้มีเทวโองการสั่งพระมาลัยเถระอันมีบุญญาภินิหารอย่างยิ่งและได้เหาะขึ้นไปถึงสวรรค์นั้นให้มาบอกแก่นุชย์ว่าถ้าผู้ใดปรารถนาจะประสบศาสนาพระศรีอารีย์ ซึ่งบันดาลความสุขสงบ ปรารถนาสิ่งใดก็ได้ดังประสงค์ ผู้คนจะมี

^{๑๐} ธนิต อยู่โพธิ์, ตำนานเทศน์มหาชาติ, หน้า ๒๒.

รูปร่างเหมือนกัน พืชพันธุ์ธัญญาหารจะอุดมสมบูรณ์ แล้วจึงตั้งใจลำดับเรื่องพระเวสสันดรชาดก อันประกอบด้วยพระคาถาหนึ่งพันในวันและคืนเดียว และให้บูชาด้วยประทีป เทียน ธง ฉัตร ดอกบัว ดอกอุบล จงกลณี ราชพฤกษ์ ดอกผักตบ ให้ครบสิ่งละพัน ผลานิสงส์จะชักนำไปผู้บำเพ็ญกุศลนี้ ได้พบพระศรีอารีย์ ความเชื่อที่ปรากฏในมาลัยสูตรดังกล่าวทำให้เรื่องเวสสันดรชาดกมีความสำคัญในฐานะที่เป็น “เครื่องมือ” อันจะนำไปสู่ยุคแห่งความสงบสุข หรือ “ยุคพระศรีอารีย์” ซึ่งเป็นยุคที่อยู่ในอุดมคติของคนไทยทั่วไปนั่นเอง

๒.๒ ความนิยมของคนไทยในเรื่องเวสสันดรชาดก

จากความสำคัญของเวสสันดรชาดกในฐานะที่เป็น “มหาชาติ” และความเชื่อต่างๆ ที่กล่าวมาข้างต้นนี้เองทำให้พุทธศาสนิกชนเกิดความศรัทธาในชาดกเรื่องนี้ และได้มีการแต่งเพื่อนำมาใช้สวดและเทศน์ จนกลายเป็นประเพณีการเทศน์มหาชาติ โดยในสมัยสุโขทัยปรากฏหลักฐานในจารึกหลักที่ ๓ หรือจารึกนครชุม พบข้อความที่แสดงให้เห็นว่าสมัยนี้มีการเทศน์มหาชาติในตอนที่กำลังทำนาลักษณะพุทธศาสนาในอนาคต ดังว่า

อันหนึ่งโสด นับแต่มีสถาปนาพระธาตุนี้ไปเมื่อน้ำได้เก่า
สิบเก้าปี ถึงในปีกุนอันว่าพระปฏิภนไตรยนี้จักหายแลจักหาคนรู้จัก
แท้แลมิได้เลย ยังมีคนรู้คั่นสเล็กน้อยไซ้พระธรรมเทศนาอัน
เป็นต้นว่าพระมหาชาติ หากคนสวดแลมิได้เลย^{๑๑}

จารึกหลักที่ ๙๗ หรือจารึกวัดพระบรมธาตุชัยนาทซึ่งเล่าถึงการบูรณะและการฉลองพระบรมธาตุชัยนาท ก็มีข้อความที่แสดงถึงความนิยมในการเทศน์มหาชาติของคนในสมัยสุโขทัยเช่นกัน ดังนี้

...มีแจงสังคายนาวนหนึ่ง มีพระไตรปิฎกวันหนึ่ง มีพระมหาชาติ
วันหนึ่งและตบแต่งเครื่องสักการะบูชา...^{๑๒}

^{๑๑} ประชุมศิลาจารึกสยามภาคที่ ๑. หน้า ๔๕.

^{๑๒} ประชุมศิลาจารึกสยามภาคที่ ๔. หน้า ๗๓-๗๔.

ในสมัยอยุธยาความนิยมในการฟังสวดมหาชาตินี้ก็ยังคงสืบทอดต่อมา ดังจะเห็นได้จากการประพันธ์วรรณคดีเพื่อใช้ในการสวดมหาชาติถึงสองเรื่องได้แก่ มหาชาติคำหลวง และ กาพย์มหาชาติ โดยหนังสือมหาชาติคำหลวงนั้น สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถโปรดให้ประชุม นักปราชญ์ราชบัณฑิตช่วยกันแปลและแต่งขึ้นเพื่อใช้สวดให้อุบาสกอุบาสิกาฟังเวลาไปอยู่บำเพ็ญ การกุศลที่วัด ดังปรากฏข้อความในพงศาวดารเรื่องพระเจ้าประทุมสุริยวงศ์ สมุดเล่มที่ ๑๔ ว่า

ในจ.ศ. ๘๔๔ ปีชาล จัตวาศก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ
ให้ชุมนุมสงฆ์สวดสังวาสและนักปราชญ์ราชบัณฑิตทั้งปวงผูก
พระมหาชาติคำหลวงพิสดารทั้ง ๑๓ กัณฑ์ ประดับด้วยคาถาพัน
บริบูรณ์^{๑๓}

ในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมได้มีการแต่ง “กาพย์มหาชาติ” ขึ้นเนื่องจากเห็นว่า หนังสือมหาชาติคำหลวงที่แต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถมีคาถาภาษาบาลีมาก ทำให้ฟัง เข้าใจยาก จึงนำมาแต่งใหม่โดยแปลขยายความเป็นภาษาไทยให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น ตัดคาถาภาษาบาลีให้สั้นลง แสดงถึงความพยายามที่จะเผยแพร่ชาดกเรื่องนี้ซึ่งเป็นที่นิยมอยู่แล้วให้เป็นที่นิยมมากยิ่งขึ้น

ในสมัยรัตนโกสินทร์ ความนิยมในการฟังเทศน์มหาชาติปรากฏให้เห็นในหมู่คนทุกชนชั้น ทั้งในกลุ่มชนชั้นสูงเช่นพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชพิธีสิบสองเดือน ความว่า

...มีพระราชกุศลในเดือนอ้ายนี้อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นการประจำปีอยู่ แต่เป็นการซึ่งเลื่อนๆ มา มิใช่แบบกำหนด คือเทศนามหาชาติ... การเทศนามหาชาติแต่ในสามรัชกาลก่อนนั้น เทศน์บนพระที่นั่งเศวตฉัตรในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยแห่งเดียว ยกไว้แต่มีพระบรมศพอยู่บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท...แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เคยยกไปมีที่พระที่นั่ง

^{๑๓} ประจักษ์ ประภาพิตยากร, สมญาภิธานมหาเวสสันดรชาดก (กรุงเทพฯ: บริษัทสยามพัฒนา, ๒๕๒๒), หน้า ๖.

อนันตสมาคม ครั้นแผ่นดินปัจจุบันนี้ย้ายกลับมาเทศน์ที่พระที่นั่ง
อมรินทรวินิจฉัยไปตามเดิม เพราะเสด็จอยู่ทางนี้^{๑๔}

นอกจากนี้ยังนิยมในกลุ่มชาวบ้านทั่วไปด้วย ดังสะท้อนอยู่ในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน
ดังนี้

บ้างก็รับทศพรหิมพานต์	บ้างก็รับเอาทานกัณฑ์นั้น
ที่ลูกดกรับชุกกัณฑ์กลางวัน	ให้ยายศรีประจันกัณฑ์มัทรี
มหाराชพันชาติกัณฑ์กลางคืน	ฟังหัวเราะครีกครื้นกันอึ้งมี
อักษัตริย์สั่งดะเย็บเย็บดี	ตาหมื่นศรีคนแก่แสร้งไป
นางวันรับกัณฑ์จุลพน	เณรอันดีถนัดหัดขึ้นใหม่
เทศน์กัณฑ์มหาพนซีตันใจ	ตาไทก็รับไปทันที
วันประเวศน์นั้นท่านวัดแค	เป็นกัณฑ์ของตาแพกับยายคลี
เอือกัณฑ์หนึ่งใหญ่ให้ใครดี	ยากที่สัปบุรุษจะรับไป
ออเออจริงแล้วกัณฑ์กุมาร	ให้เจ้าขรหัวล้านบ้านรั้วใหญ่
นายบุญคุ้มกันไปไวไว	ถึงขุนช้างยื่นให้ใบฎีกา ^{๑๕}

สำหรับการเทศน์มหาชาติโดยไล่ท่องทำนองต่างๆ นั้น ธนิต อยู่โพธิ์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ
ตำนานเทศน์มหาชาติว่า

การมีเทศน์มหาชาติในชั้นแรกคงจะใช้เทศน์กันในภาษา
บาลีที่เป็นคาถาล้วนอย่างที่เรียกกันว่า เทศน์คาถาพัน อย่างเดียว
และคงไม่มีทำนองอะไร ต่อมาจึงมีนักปราชญ์ เช่น สมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถ เป็นต้น คงจะพิจารณาเห็นว่าการเทศน์คาถาพัน
เป็นภาษาบาลีล้วนๆ นั้นคนฟังไม่เข้าใจเรื่อง นอกจากจะเชื่อถือกันว่า
ได้บุญแล้วไม่มีทางอื่น และถ้าเป็นอยู่เช่นนั้นคำพยากรณ์ที่ว่า

^{๑๔} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔ (กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๑๖), หน้า ๗๑-๗๓.

^{๑๕} กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔ (พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๑๓), หน้า ๕๔.

มหาเวสสันดรชาดกจะสูญสิ้นไป ดังกล่าวมาแล้วข้างต้นก็จะเป็นความจริงยิ่งขึ้น จึงมีรับสั่งให้ประมุขนักปราชญ์ราชบัณฑิตแต่งมหาชาติคำหลวงขึ้น แต่ตามลักษณะของหนังสือมหาชาติคำหลวงดูไม่ใช่หนังสือสำหรับพระเทศน์ เป็นหนังสือที่แต่งสำหรับสวดฟังกันเพื่อให้เข้าใจความของคาถาพัน... ต่อมาเมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมได้ให้แต่งกาพย์มหาชาติขึ้น...ก็ทำให้เข้าใจเรื่องได้ง่ายกว่า มหาชาติคำหลวงและเหมาะแก่การว่าเป็นทำนองเรียบๆ ได้ พระภิกษุสงฆ์จึงเอาไปเทศน์ สมเด็จพระยามหาจักรี ราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่าการที่พระเทศน์มหาชาติเป็นทำนองต่างๆ ก็เห็นจะมาจากเทศน์กาพย์มหาชาตินี้ โดยอนุโลมจากลักษณะการสวดมหาชาติคำหลวง เลยเกิดมีการเทศน์เป็นทำนองต่างๆ ตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเป็นต้นมา^{๑๖}

เมื่อมีการเทศน์เป็นทำนองแล้ว ความแพร่หลายของทำนองเทศน์มหาชาติก็ขยายวงกว้างออกไป กระทั่งเกิดมีระเบียบว่าต้องเทศน์หรือว่าทำนองเป็นประจำกัณฑ์กันทั้ง ๑๓ กัณฑ์ ต้องมีครูอาจารย์ฝึกหัดชักซ้อมทำนองไว้เป็นแบบแผนเพื่อฟังสำเนียงและลีลา ตลอดจนกำหนดไว้เป็นทำนองหลวง ทำนองราชฎีหรือเชลยศักดิ์ โดยเฉพาะทำนองหลวงนั้นพระภิกษุที่จะถวายเทศน์มหาชาติเป็นทางราชการจะต้องหาครูอาจารย์ที่ชำนาญทำนองหลวงช่วยแนะนำฝึกสอนให้ และรักษาเป็นแบบฉบับสืบต่อกันมาโดยลำดับ ส่วนทำนองราชฎีหรือเชลยศักดิ์มีหลายแบบ เพราะหลายครูหลายอาจารย์ ซึ่งส่วนใหญ่ผันแปรไปตามความนิยมของชาวบ้านซึ่งชอบทำนองผาดโผนอย่างที่ได้อ่านเป็นส่วนใหญ่ตามวัดต่าง ๆ ในปัจจุบัน

การเทศน์มหาชาติโดยทั่วไปมักจะแบ่งเป็น ๓ วัน คือ วันแรกเทศน์คาถาพันล้วนๆ ซึ่งหมายถึง การเทศน์มหาชาติที่เป็นภาษาบาลีล้วนจำนวน ๑,๐๐๐ คาถา วันที่สองเทศน์เรื่องเวสสันดรชาดกและในวันสุดท้ายจะเป็นการเทศน์อริยสัจ ในการเทศน์เรื่องเวสสันดรชาดกในวันที่สองนั้นมักจะมีทำนองและลีลาที่ต่างกันไปในแต่ละกัณฑ์ โดยอาจแบ่งได้เป็น ๒ ทำนองใหญ่ ๆ คือทำนองธรรมวัตรกับทำนองแห่

^{๑๖} ธนิต อยู่โพธิ์, ตำนานเทศน์มหาชาติ, หน้า ๑๙-๒๐.

ทำนองธรรมวัตร คือการเทศน์อย่างทีพระเทศน์สอนธรรม เสียงเนือยๆ ไปเรื่อยๆ ไม่มีอะไรพิเศษ จึงมักให้พระผู้ใหญ่โดยเฉพาะเจ้าอาวาสเป็นผู้เทศน์ เพราะไม่จำเป็นต้องหัดเทศน์เป็นพิเศษ นิยมใช้เทศน์กัณฑ์เทศพร และตอนท้ายที่อธิบายเรื่องกัลป์ชาติมาเกิด

ทำนองแหล่ คำว่า “แหล่” สันนิษฐานว่ามาจากคำว่า “แล” ซึ่งเป็นคำลงท้ายของทุกกัณฑ์^{๑๙} เช่นกัณฑ์เทศพร ลงท้ายว่า “ด้วยพระทัยอนุโมทนา ในกาลบัดนี้แล” หิมพานต์ลงท้ายว่า “ตั้งพรรณา มาขณะนี้แล้วแล” นครกัณฑ์ลงท้ายว่า “เอวัง ก็มีด้วยประการดังนี้แล” เป็นต้น ซึ่งทำนองแหล่ของการเทศน์มหาชาติมี ๒ ทำนองคือ แหล่ใน และ แหล่นอก

(๑) แหล่ใน หมายถึง การแหล่ในเนื้อเรื่องโดยอาศัยเนื้อความตามหนังสือที่ยอมรับกัน เช่น เนื้อความในหนังสือมหาชาติฉบับวชิรญาณ มหาชาติฉบับกระทรวงศึกษาธิการ หรือมหาชาติฉบับพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ ๔ เป็นต้น การแหล่ประเภทนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าทำนองหลวง ถือเป็นทำนองมาตรฐานหรือทำนองราชการ วิธีการแหล่ในแต่ละกัณฑ์จะไม่เหมือนกัน กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ อธิบายว่า กัณฑ์หิมพานต์และทานกัณฑ์มีทำนองคล้ายกัน แต่หิมพานต์กระด้างกว่า ไม่โอตครวญเท่า กัณฑ์วนปเวสน์ทำนองเรียบๆ ไม่เล่นลิ้น ไม่โอตครวญ กัณฑ์ซุชก ทำนองโหยฮาก เจี้ยวจ้าว ถ้าเทียบกับเสียงดนตรีไทยก็เปรียบเหมือนฆ้องใหญ่ จุลพนและมหาพน มีการเล่นเสียงมาก เป็นกัณฑ์ที่แหล่ได้ยาก แต่จุลพนดีดัดเล่นเสียงน้อยกว่ามหาพน ถ้าเทียบกับดนตรีไทย จุลพนคล้ายกับกระจับปี่ มหาพนเทียบได้กับจะเข้ กัณฑ์กุมารเสียงโศกละห้อย กัณฑ์มัทรีทำนองโหยหวนเทียบได้กับปี่หรือซออู้ สักกบรรพทำนองเสียงสำรวม ไม่ผาดโผน นครกัณฑ์มีทำนองเพราะเป็นที่สุด เปรียบได้กับซอสามสายขับกับบัณเฑาะว์^{๒๐}

เกี่ยวกับทำนองการแหล่นี้ยังอาจพิจารณาได้อีกแนวหนึ่งคือ เป็นการพยายามทำเสียงให้สอดคล้องกับเนื้อเรื่องและรสทางอารมณ์ในแต่ละกัณฑ์ เช่น ทานกัณฑ์ เป็นตอนที่พระเวสสันดร ถูกขับออกจากเมือง พระนางผุสดีและพระนางมัทรีพากันร้องไห้คร่ำครวญ ทำนองจึงเป็นแบบ โอดครวญ กัณฑ์วนปเวสน์ส่วนใหญ่เป็นการบรรยายธรรมชาติ ส่วนที่พบกษัตริย์เจตราชูฎร์ก็เป็น

^{๑๙} สุภาพรณ ณ บางช้าง, “มหาชาติและประเพณีการเทศน์มหาชาติ,” เอกสารประกอบการประชุมวิชาการ และการเทศน์มหาชาติ ณ ธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๑-๒๒ มีนาคม ๒๕๒๔, ใน ธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า ๙๖.

^{๒๐} เทศน์มหาชาติ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาภูมิภววิทยาลััย, ๒๕๙๘), หน้า ๘-๙.

บทสนทนาไม่มีอารมณ์มากนัก ทำนองจึงเรื่อยๆ ไม่โอตครวญ กัณฑ์ชุกกแหล่งให้ตลก ฟังดูไฮกฮาก สอดคล้องกับลักษณะของชุกก กัณฑ์จุลพนและมหาพนดัดเสียงเล่นเสียงกันมากสอดคล้องกับ ลักษณะธรรมชาติที่ล้วนน่าตื่นตาตื่นใจ และยังเข้ากับทางไปสู่เขาวงกตที่คิดเคี้ยวอีกด้วย กัณฑ์ กุมารเป็นตอนที่ผู้ฟังจะรู้สึกสงสารสองกุมาร โดยเฉพาะตอนที่ถูกชุกกตี ทำนองแหล่งจึงโศกแสดง เสียงคร่ำครวญแบบเด็ก กัณฑ์มัทรีก็มีการคร่ำครวญมาก โดยเฉพาะตอนที่ตามหาสองกุมาร จึง ต้องแหล่งให้คร่ำครวญแบบผู้ใหญ่ สักกบรรพเป็นตอนที่ท้าวสักกะแปลงมาขอพระนางมัทรี เสียงจึง ลงต่ำ แสดงอาการสำรวม มหาพรหมเป็นตอนที่พระเจ้าสุทนต์และพระนางผุสดีกลับมาบิพบาทอีก ครั้ง เสียงจึงต่ำเป็นแบบคนแก่ นครกัณฑ์เป็นตอนกลับเข้าสู่เมือง แสดงอารมณ์แห่งความสุขที่มีความสงบอยู่ในที่ ทำนองก็แสดงปิติแต่ไม่ครึกโครม ประกอบกับเป็นกัณฑ์สุดท้าย ผู้เทศน์ก็ พยายามแหล่งให้เกิดความประทับใจให้ผู้ฟังสัมผัสความสุขและยินดีกับเรื่องที่ได้ฟังมาโดย ตลอด

(๒) แหล่งนอก หรือบางทีก็เรียกว่าแหล่งลาด คือการแหล่งนอกบทจากหนังสือที่ถือว่าเป็น ต้นฉบับ แต่เป็นการแหล่งเพิ่มเติมเข้ามาตามบทที่แต่งเสริมในสมัยหลัง หรืออาจเป็นบทที่ผู้แหล่งคิด ขึ้นในเวลาทันทีก็ได้ บทแหล่งนอกแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

(๒.๑) บทแหล่งนอกที่มีเนื้อความเกี่ยวข้องกับเรื่องมหานาติ เช่น ทานกัณฑ์ มีแหล่ง หนิงหม้าย เสริมเนื้อเรื่องตอนที่พระนางมัทรีปรารภเรื่องความทุกข์และความยากลำบากของหนิง ที่ไม่มีสามี กัณฑ์ชุกก เดิมแหล่งพานาง คือตอนที่ชุกกได้นางอมิตตดาเป็นภรรยา กัณฑ์จุลพนและ มหาพน มีแหล่งเขา แหล่งไม้ แหล่งสระ แหล่งราชสีห์ ซึ่งล้วนเป็นบทเสริมการบรรยายธรรมชาติของหน ทางที่ไปเขาวงกต กัณฑ์กุมารมีแหล่งสำภา ตอนพระเวสสันดรเรียกสองกุมารขึ้นจากสระ กัณฑ์มัทรีมี แหล่งนางพญาโศกตามท้องเรื่อง กัณฑ์มหาพรหม มีแหล่งกะบายศรี ตอนพระเจ้ากรุงสุทนต์ทำขวัญ พระเจ้าหลานทั้งสอง คือพระชาติและพระกัณหา

(๒.๒) บทแหล่งนอกที่มีเนื้อความนอกเรื่องมหานาติ เป็นเรื่องที่ผู้แหล่งจะจัดเลือก ตามที่เห็นว่าควรหรือที่ตนถนัด อาทิ อาจจะแหล่งเรื่องพระสุธนอย่างสั้นๆ หรืออาจจะแหล่งเรื่องที่ กำลังเกิดขึ้นในเวลานั้น เช่น ถ้าจะแหล่งนอกในสมัยปัจจุบันก็อาจจะแหล่งเรื่องปัญหาน้ำมันราคา แพง ปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำ เป็นต้น

ส่วนการแต่งมหาชาติสำหรับใช้เทศน์ก็ได้กระทำสืบเนื่องมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นเช่นกัน จากการค้นคว้าของพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์^{๙๔} โดยรวบรวมจากหนังสือมหาชาติกลอนเทศน์ที่มีอยู่ในหอพระสมุดวชิรญาณ ปรากฏจำนวนต่างๆ ดังนี้

๑. กัณฑ์ทศพร	๘	สำนวน
๒. กัณฑ์หิมพานต์	๑๐	สำนวน
๓. ทานกัณฑ์	๗	สำนวน
๔. กัณฑ์วนปเวสร์	๑๓	สำนวน
๕. กัณฑ์ชูชก	๑๔	สำนวน
๖. กัณฑ์จุลพน	๑๖	สำนวน
๗. กัณฑ์มหาพน	๘	สำนวน
๘. กัณฑ์กุมาร	๖	สำนวน
๙. กัณฑ์มัทรี	๑๑	สำนวน
๑๐. กัณฑ์สักกบรรพ	๙	สำนวน
๑๑. กัณฑ์มหาธาต	๗	สำนวน
๑๒. กัณฑ์อุกษัตริย์	๕	สำนวน
๑๓. นครกัณฑ์	๗	สำนวน

สำนวนต่างๆ เหล่านี้ ส่วนหนึ่งเป็นสำนวนแต่งสมัยอยุธยา แต่อีกส่วนหนึ่งเป็นสำนวนของ กวีสมัยรัตนโกสินทร์ อาทิ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เจ้าพระยาพระคลัง(หน) พระเทพโมฬี(กลิ่น) แม้กระทั่งกวีชาวบ้าน เช่น สำนักวัดถนนหรือสำนักวัดสังข์กระจาย เป็นต้น นอกจากนี้เรื่องเวสสันดรชาดกยังได้รับความนิยมในท้องถิ่นต่างๆ ของไทยด้วย โดยเฉพาะทางภาคเหนือ ประคอง นิมมานเหมินท์^{๙๐} กล่าวว่ามีการค้นพบ วรรณคดีมหาชาติฉบับลานนาที่เก่าที่สุดอายุประมาณ ๓๐๐ ปี และจากการสำรวจพบมหาชาติลานนาถึง ๑๒๒ สำนวน โดยบางสำนวนมีครบ ๑๓ กัณฑ์ เช่น สำนวนอินทรลงเหล่า สำนวนไม้ไผ่แจ้เขียวแดง และสำนวนพระยาพื้ง เป็นต้น นอกจากนี้ความนิยมเรื่องเวสสันดรชาดก

^{๙๔} สนิท ตั้งทวี, วรรณคดีและวรรณกรรมศาสนา (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๗), หน้า ๑๕๖.

^{๙๐} ประคอง นิมมานเหมินท์, ศึกษาวรรณคดีเรื่องมหาชาติของลานนาในสภาพที่เป็นวรรณคดีท้องถิ่น (กรุงเทพฯ: อักษรสยามการพิมพ์, ๒๕๒๑), หน้า ๑.

ยังปรากฏให้เห็นในการเทศน์มหาชาติทั้งในประเพณีเดือนยี่เพ็ญและโอกาสงานต่างๆ เช่นงานศพ งานฉลองที่เรียกว่าปอยหลวง งานผูกพัทธสีมา และงานบวชนาคอีกด้วย

ในท้องถิ่นภาคอีสาน พบว่ามีการแต่งเวสสันดรชาดกเป็นภาษาอีสานอยู่หลายสำนวน เช่น สำนวนจังหวัดชัยภูมิ สำนวนจังหวัดขอนแก่น สำนวนจังหวัดมหาสารคาม ความนิยมเรื่องเวสสันดรชาดกในภาคอีสานเห็นได้ชัดเจนจากงานบุญพระเวสที่จัดขึ้นทุกปีในระหว่างออกพรรษา ถือเป็นประเพณีสำคัญของภาคอีสาน ซึ่งมีการเทศน์มหาชาติด้วย วรรณกรรมเรื่องมหาชาติสำนวนอีสานนี้ใช้เป็นวรรณกรรมประกอบการเทศน์มหาชาติในงานบุญพระเวสนี้เอง

ส่วนในภาคใต้ก็มีการแต่งมหาชาติเช่นกัน ที่ปรากฏหลักฐานชัดเจนและมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้รวบรวมไว้มี ๒ สำนวนด้วยกัน สำนวนแรกคือพระมหาชาดกฉบับภัทรศีพิพิธภักดิ์วัดมัชฌิมาวาส จังหวัดสงขลา ไม่ปรากฏนามผู้แต่ง คาดว่ามีอายุเก่าแก่ประมาณ ๑๕๐ ปี เนื้อเรื่องดำเนินตามอรรถกถาแทรกรายละเอียดเสริมบางตอน^{๒๑} มหาชาติของภาคใต้อีกสำนวนหนึ่งคือเรื่องมหาชาดกคำฉันท์ เป็นเรื่องเวสสันดรชาดกกัณฑ์มหาราชมีความยาว ๑,๑๓๖ บรรทัด ไม่ปรากฏนามผู้แต่งเช่นกัน

จะเห็นได้ว่าเวสสันดรชาดกนี้ไม่เพียงแต่จะเป็นที่นิยมของคนไทยในภาคกลางเท่านั้น หากแต่ยังได้รับความนิยมในท้องถิ่นอื่นๆ ของไทยอีกด้วย

จากความสำคัญของเวสสันดรชาดกต่อคนไทยและความนิยมของคนไทยในเรื่องเวสสันดรชาดกที่กล่าวไปข้างต้นนี้เอง ทำให้วิพากษ์แยมแสดงความสามารถในการประพันธ์อย่างสุดฝีมือ เพื่อแสดงถึงความศรัทธาในพุทธศาสนา ทั้งยังเป็นการโน้มน้าวให้ผู้อ่านผู้ฟังเกิดความซาบซึ้งและเลื่อมใสในการบำเพ็ญทานบารมีของพระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นพระชาติสุดท้ายของพระพุทธเจ้า เพื่อให้เวสสันดรชาดกเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาเรื่องสำคัญที่เผยแพร่หลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาไปสู่พุทธศาสนิกชน

^{๒๑} เก็บความจากหนังสือเรื่อง พระมหาชาดก (สงขลา: วิทยาลัยวิชาการศึกษาสงขลา, ๒๕๑๓).